© UNIVERSAL RESEARCH REPORTS | REFEREED | PEER REVIEWED
ISSN : 2348 - 5612 | Volume : 10 , Issue : 04 | October - December 2023

पाणिनिकृत–अष्टाध्याय्यां धर्मदर्शनस्य विवेचनम्

डॉ. सुरेन्द्र पाल
सह–आचार्य, व्याकरण
महर्षि वाल्मीकि संस्कृत विश्वविद्यालय, मून्दड़ी, कैथल

धर्मशब्दः व्याकरणस्य धृञ्–धारणे धातोः 'मन्' इति प्रत्ययं योजयित्वा निष्पन्नोर्भवति। ध्रियते लोकोऽनेन, धरति लोकं वा। अस्य मुख्याधारः यज्ञविधिः देवपूजा च आसीत् यज्ञः,दक्षिणां, देवता एतेषां भक्तिसम्बन्धि–सामग्री सूत्रेषु प्राप्यते। सहैव विविधदार्शनिक–सम्प्रदायानां भिक्षुणाश्च उल्लेखोऽपि प्राप्यते। एतेषां वैदिक–देवानां नामानि एवं सन्ति। यथा–

1. अग्नि – अस्य देवस्य नाम अष्टाध्यय्याः चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमपादस्य सप्तत्रिंशत्–सूत्रे प्राप्यते।[1]
2. इन्द्र–वरुण–भव–शर्व–रुद्र–मृडादयः इत्यादीनां देवानां नामानि अपि 'अष्टाध्यायी' इति ग्रन्थस्य चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमपादस्य एकोनपंचाशत्–सूत्रे प्राप्यते।[2]
3. 'वृषाकपि' इति देवस्य नामोल्लेखः प्राप्यते चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमपादस्य सप्तत्रिंशत्–सूत्रे प्राप्यते।[3]
4. पूषा–अर्यमा एतयोः देवयोः नामानि अष्टाध्याय्याः षष्ठोऽध्यायस्य चतुर्थपादस्य द्वादशसूत्रे वर्णनं प्राप्यते।[4]
5. 'त्वष्टा' इत्यस्य नाम षष्ठोऽध्यायस्य चतुर्थपादस्य एकादशसूत्रे प्राप्यते।[5]
6. 'सूर्य' इत्यस्य नामोल्लेखः प्राप्यते तृतीयोऽध्यायस्य प्रथमपादस्य चतुर्दशाधिकैकशतं सूत्रे।[6]
7. 'वायु' इति देवस्य नाम अष्टाध्याय्याः चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य त्रिंशत्सूत्रे प्राप्यते।[7]
8. 'महेन्द्र' इति देवस्य नाम्नः वर्णनमपि चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य अष्टाविंशतिस्सूत्रेऽस्ति।[8]

---

[1] वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः । 4–1–37
[2] इन्द्रवरुणभवशर्वरूद्रमृड..................... । 4–1–49
[3] वृषाकप्य .... । 4–1–37
[4] इन् हन्पूषार्यम्णां शौ । 6–4–12
[5] अप् तन् तृच्स्वसृनप्तृ.................। 6–4–11
[6] राजसूयसूर्यमृषो ....। 3–1–114
[7] वाय्वृतुपित्रुषसो यत्। 4–2–30
[8] महेन्द्राद् घणौ च। 4–2–28

9. 'सोमः' अस्य देवस्य वर्णनं चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य एकोनत्रिंशत्सूत्रेऽस्ति ।[1]

10. 'नासत्यः' इति देवस्य नाम अष्टाध्याय्याः षष्ठोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य चतुस्सप्ततिः सूत्रे दृश्यते ।[2]

पाणिनिद्वारा नासत्यस्य व्युत्पत्तिः न+असत्यौ इति अमन्यत । अस्मिन् विषये प्राचीनकाले मतद्वयम् आसीत् । आचार्य–और्णवाभस्य मतमासीत् सत्यौ एव नासत्यावित्यौर्णवाभः । द्वितीयमतम् आसीत् यत् नासिकया उत्पत्तेः कारणात् ते नासत्यः इति वभूव ।

महाभारतस्य अनुशासनपर्वणि वर्णनं प्राप्यते यत् सूर्यस्य जाया संज्ञायाः नासिकायाः नासत्य–दस्र इति अश्विनी कुमारद्वयं जातम् आसीत् ।[3] प्रजापतेः देवस्य 'क' इति संज्ञया अकथयत् ।[4] महर्षि पतञ्जलेरनुसारं 'क' सर्वनाम् न भूत्वा देवस्य संज्ञास्ति । अतएव चतुर्थी–विभक्तौ कस्मै न भूत्वा, 'काय' इति रूपं भवति । वास्तोष्पति–गृहमेधः इति देवद्वयमपि उल्लेखः प्राप्यते । वास्तोष्पतिः तु ऋग्वेदकालीनदेवः आसीत् किन्तु गृहमेधः गृह्यसूत्रकालात् नूतनदेवस्य रूपे अमन्यत । गृह्यसूत्राणां युगे महेन्द्रेन्द्रयोः भेदोऽजायत । 'गोभिल' इति गृह्यसूत्रानुसारं पूर्वदिशः देवता इन्द्रः ईशानकोणस्य वा महेन्द्रदेवः कथ्यते स्म ।[5]

केचन यमकरूपेऽपि देवानां नामानि प्राप्यन्ते । यथा अष्टाध्याय्याः चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य एकस्त्रिंशत् सूत्रे 'अग्निषोम्' इति देवद्वयं वर्णनमस्ति ।[6] एवं अग्निवरुणश्चापि वर्णनं षष्ठोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य षड्विंशतिः इति सूत्रे प्राप्यते ।[7] द्यावा पृथिवी चोल्लेखः अष्टाध्याय्याः चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य एकस्त्रिंशत् सूत्रे वर्तते ।[8]

'शुनासीरैः' इति देवद्वयस्य वर्णनं पाणिनेः अष्टाध्याय्याः चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य एकस्त्रिंशत्सूत्रे प्राप्यते ।[9] 'सोमारुद्र इन्द्रपूषा' इति देवानाम् उल्लेखः अष्टाध्याय्याः षष्ठोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य द्विचत्वारिंशदधिकैकशतं सूत्रे प्राप्यते ।[10] 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यस्मिन् सूत्रे तेषां देवानां यमकम् अग्रह्णात् येषां वेदे सहाचर्यं प्रसिद्धमासीत् येषाञ्च लोकेऽपि एकेन सह मान्यता आसीत् । विशुद्ध–लौकिक–देवानां ग्रहणम् अत्र न कृतम्, किन्तु देवानामाधारे एव लोके नूतन–

---

[1] सोमाट् ट्यण् । 4–2–29

[2] नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुल ....। 6–3–74

[3] महाभारत - अनु.पर्व. -150-17

[4] कस्येत् । 4-2-25

[5] गोभिलगृहसूत्रम् । 4-7-26-23

[6] द्यावापृथिवीशुनाशीर ....। 4-2-31

[7] ईदग्नेः सोमवरुणयोः । 6-3-26

[8] द्यावापृथिवीशुनाशीर ....। 4-2-31

[9] द्यावापृथिवीशुनाशीर ....गृहमेधाच्छ च । 4-2-31

[10] नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरूद्रपूषमन्थिषु । 6-2-142

देवानां यमकानि दृश्यन्ते स्म, ये सहैव पूज्यन्ते स्म, यथा ब्रह्मप्रजापती–शिववैश्रवणौ–संकर्षणवासु देवौ इत्यादयः । एवं येषां साहचर्यं लोके प्रसिद्धम् आसीत्, तेषाम् अभिव्यक्तोऽकथयत् । द्वन्द्वशब्देन तेषामपि ग्रहणं भवति । अष्टाध्याय्याः द्वितीयोऽध्यायस्य चतुर्थपादस्य चतुर्दशसूत्रे पाणिनिना–ब्रह्माप्रजापती–शिववैश्रवणौ–स्कन्दविशाखौ एतेषां यमकानाम् उल्लेखो कृतः यत् ये गृह्यसूत्रयुगे नूतनलोकविज्ञातदेवाः अमन्यन्त प्राचीन–देवीषु इन्द्राणी–वरुणानी–अग्नायी–वृषाकपायी–पृथिवी–उषस् इत्यादीनां नामानां उल्लेखः प्राप्यते ।

ज्ञातं भवति यत् उषादेवतायै अपि सास्यदेवता प्रकरणे पृथक् हविषा पूजायाः प्रथा तत्कालं यावत् अवशिष्टासीत् ।

उत्तरकालीनदेवता

1. पार्वत्याः अथवा अम्बिकायाः चतुर्णां रूपाणाम् उल्लेखोऽस्ति – यथा अष्टाध्याय्याः चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादस्य एकोनपञ्चाशत् सूत्रे द्रष्टुं शक्यते ।[1]

विशेषतः सूत्रयुगे एतासां मान्यतासीत् । शतपथब्राह्मणानुसारं रूद्र–शर्व–भव एतानि अग्नेः रूपाणि सन्ति । येषां शर्व प्राच्यदेशे भव च वाहीकदेशे लोकप्रियः आसीत् ।[2] एवं रूद्राणी–मृडानी अपि स्थानीयानि नामानि भवितुमर्हन्ति ।

अष्टाध्याय्याः चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमपादस्य पञ्चाशीतिस्सूत्रे आदित्योल्लेखः प्राप्यते ।[3] सः वैदिकादित्य–देवतायाः अपेक्षा सूत्रयुगस्य देवता प्रतीयते । वस्तुतः पाणिनिकालस्य एका धार्मिकविशेषता ध्यातव्याऽस्ति यत् कालवाचिशब्दैः अभिहितः नूतनदेवानां मान्यतायाः पूजायाश्च आरम्भो जातः ।

चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य चतुस्त्रिंशत्सूत्रे सास्यदेवता प्रकरणे अनेककालवाचिशब्दान् देवता अमन्यत । यथा तत् स्थालीपाकहविः यस्य मासदेवताऽस्ति मासिकं कथ्यते एवं अर्धमासदेवतायाः हविः आर्धमासिकं, संवत्सरस्य सांवत्सरिकं, वसन्तऋतोः वासन्तिकं, प्रावृष्ऋतोः प्रावृषेण्यं कथ्यते स्म । इत्थं मास–ऋतु–संवत्सर एतेषां कृते नूतनपदं प्राप्तं लोके च तेषां पूजा प्रारब्धा । चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य त्रिंशत्सूत्रे पाणिनिः ऋतुं देवता अकथयत् ।[4] देवत्वप्रदानस्य एषा नूतनपद्धतिः एतावती वर्धिता यत् यावन्ति नक्षत्राणि आसन् तेऽपि देवताऽमन्यन्त । इत्यस्मिन् सूत्रे नक्षत्रं स्पष्टरूपेण देवताऽकथयत् ।[5]

प्रोष्ठपद–देवतायाः उद्देश्येन समर्पितं हविः प्रोष्ठपरिकं कथ्यते स्म । नक्षत्राणां देवता स्वीकृतः महत्त्वपूर्ण–परिणामः मनुष्याणां नामसु अभवत् येषां विवरणं सूत्रकारः विस्तारेण दत्तम् । एतेषां नक्षत्रणां ये अधिष्ठातृदेवाऽऽसन्, तेषां प्रसादेन

---

[1] इन्द्रवरूणभव ....आचार्याणानुक् ।4-1-49

[2] शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते भव इति यथा वाहीकाः । शत.- 1-7-3-8

[3] दिव्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । 4-1-85

[4] वाय्वृतुपित्रुषसः । 4-2-30

[5] महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् । 4-2-34

इष्टस्य इच्छुकाः पितरौ निज–सन्ततेर्नाम तेषां नक्षत्राणां नाम्ना कुर्वन्ति स्म । तेषाञ्च कृते काले–काले हविः अर्पितं कुर्वन्त स्म । पुष्यदत्त–स्वातिदत्त–तिष्यरक्षित इत्यादीनि नामानि एवं सन्ति ।

अष्टाध्याय्याः अष्टमोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य शतं सूत्रे अन्तर्निहितानि नामान्यपि अस्यां श्रेण्याम् आयान्ति ।[1] यथा – रोहिणिषेण–भरणिषेण– शतभिषक्सेण इत्यादयः ।

भक्तिः – देवानां विषये उपरि लिखितं दृष्टिकोणं धर्मस्य क्षेत्रे महत्त्वपूर्ण–परिवर्तनस्य सूचकमस्ति । पाणिनेः अष्टाध्याय्याः पञ्चमोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य चतुरशीतिः सूत्रे[2] आगतानि नामानि (वरुणदत्त–अर्यमादत्त) सूचयन्ति यत् वरुणः अर्यमा च देवयोः भक्तया प्रसन्नोभूत्वा पितरौ तयोः कृपया पुत्रलाभे विश्वसन्ति स्म ।

पाणिनिः लिखन्ति यत् नाम्नाम् अन्ते दत्त इति उत्तरपदं देवस्य आशीर्वादस्य सूचकम् अमन्यत ।[3] पाणिनेः युगे भक्तिधर्मस्योदयः भारतवर्षस्य धार्मिकेतिहासस्य अतीव महत्त्वपूर्णा घटना कथ्यते । वैदिक यज्ञेषु या पुरातनकालस्य आस्थाऽऽसीत् तया सह एकं प्रतिद्वन्द्वी–दृष्टिकोणमपि अमन्यत । अयं विशेषदेवानां विश्वासः आसीत् येन देवं प्रसन्नं कृत्वा तस्य वरदानं प्राप्तुं शक्यते । अनेन लोके कोटिशः देवास्सन्ति तेषां पदप्रतिष्ठा वर्धिता । फलतः यक्ष–नाग–भूत–पिशाच–ग्रह–रुद्र–देवी–वृक्ष–नदि–गिरि इत्यादीन् देवं मत्वा तान् पूजनस्य या परम्परा लोके अचलत् तां सार्वजनिकरूपेण मान्यता प्राप्ता । उच्चवर्णानां गृहेषु अपि एतेषां देवानां निर्बाधरूपेण प्राविशत् ।

भक्तिधर्मोदयस्य द्वितीयप्रभावः पुजारीपद्धतौ अभवत् । यज्ञविधेः निजपृथक् मार्गः आसीत् । तस्मिन् पुष्प–फल–नैवेद्य–धूप–दीप–पत्र–वाद्य–नृत्य–गीत–बलि इत्यादीनां प्रथा नासीत् । किन्तु लोके यज्ञादेः देवानां या पूजाऽऽसीत् तस्य स्वरूपं सम्यक् रूपेण एतैः वस्तुभिः निर्मीयते स्म ।

भक्तिधर्मस्य तृतीयप्रभावोऽयम् अभवत् यत् पुरुषविशेषदेवस्य रूपे अपूजयन् । अन्यत् प्रकारेण बौद्धजनाः महावीर जनाश्च तेषां कृते स्तूपादि–चिह्नानां संकल्प्य धर्मस्य बाह्यरूपं स्थापितम् ।

पाणिनिः अष्टाध्याय्याः चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य अष्टनवतिः सूत्रे एवं भक्तजनानाम् उल्लेखम् अकरोत् ।[4] यथा वासुदेवस्य भक्तजनाः वासुदेवकः अकथयन् । यथा बौद्धधर्मे साप्तमानुषी–बुद्धानां कल्पनासीत् , जैनधर्मे पञ्चमुख्य–तीर्थकराणां कल्पनाऽऽभवत् । भक्तजनाः एतेषां विकल्पद्वयम् अस्थापयत् । एकस्तु कृष्णेन सह तस्य राजस्–जीवनस्य अभिन्नसखा अर्जुनस्य पूजाऽऽसीत् । वासुदेवस्य भक्ताः यथा वासुदेवकः अकथयन् , तथैव अर्जुनस्य भक्ताः अर्जुनकः अकथयन् । वासुदेवार्जुनयोः अस्य धार्मिक–साहचर्यस्यैव द्वितीयरूपं नरनारायणयोः सहयुक्तपूजाऽऽसीत् । महाभारतस्य

---

[1] नक्षत्राद् वा । 8-3-100

[2]

[3] कारका द्दत्त श्रुतयोरेवाशिषि । 6-2-148

[4] वासुदेवार्जुननाभ्यां वुन् । 4-3-98

शान्तिपर्वणि नारायणीयधर्मस्य विशेषरूपेण वर्णनमस्ति । ऐतिहासिकदृष्ट्या तस्य आरम्भः आस्मिन् युगे भवेत् । वासुदेवार्जुनयोः नामान्तरैव नारायणोऽस्ति । पाणिनिः षष्ठोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य षड्विंशतिः सूत्रे देवयमकस्य वर्णनमकरोत् ।[1] सूत्रेण ज्ञायते यत् देवानां यमकं साहचर्यस्य वा विश्वासो वैदिकदेवानां विषयेऽपि आसीत् । यथा – इन्द्रासोमौ , इन्द्राबृहस्पती ।

पाणिनेः युगे कृष्णवासुदेवस्य भक्तेः विकासं प्राचीनार्वाचीनाश्च । सर्वे विद्वांसः स्वीकृतम् । पतञ्जलिः "संज्ञा चैषा तत्रभवतः" इति लिखित्वा वासुदेवं विष्णोः स्वरूपम् अमन्यत् । कैयटः तं परमात्मदेवताविशेषोऽकथयत् । पतञ्जलेः प्राक् कृष्णस्य जीवन लीलानां विकासोऽभवत् । यथा सोऽलिखत् "जघान कंसं किलवासुदेवः" ।

पश्चिमी–विद्वांसोऽपि पाणिनेः उल्लेखं भागवतधर्मस्य प्राचीनतायां प्रमाणं मन्यन्ते । कीथः पतञ्जलेः "संज्ञा चैषा तत्रभवतः" कथनस्य यथार्थं स्वीकुर्वन् अलिखत् यत् निश्चयेनैव पाणिनेः समये वासुदेवकृष्णं विष्णोः अवतारः अमन्यत ग्रिथर्सनः पाणिनेः उल्लेखाधारे भागवतधर्मस्य प्राचीनतां निर्विवादम् अकथयत् ।

महाराजः – अयं शब्दः प्राचीनभारतीय–लोकधर्मस्य एकमहत्वपूर्णोऽध्यायो दृष्टिपथम् आयाति । पाणिनिः चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयपादस्य पञ्चत्रिंशद् इति सूत्रे महाराजं देवता अकथयत् ।[2] (महाराजो देवता अस्य महाराजिकं हविः) एकस्मिन् सूत्रे महाराजः देवभक्तेरपि उल्लेखोऽस्ति ।[3] महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । महाराजदेवतायाः भक्ताः महाराजिकाः अकथयत् ।

पतञ्जलिः महाराजं देवतायै अर्पिता बलिं महाराजबलिरकथयत् ।[4] यो हि महाराजाय बलिर्महाराजार्थः सो भवति । यक्षाणां राजा कारणात् कुबेरः महाराजा अकथयत् । कालिदास इममेव राजराजोऽकथयत् ।[5] यक्ष–गन्धर्व–कुभाण्ड–नाग एते चत्वारः प्राचीन–लोकेदेवाः आसन् येषां व्यापकमान्यताऽऽसीत् । एतेषां चतुर्णाम् अधिपतिः क्रमशः कुबेरः, धृतराष्ट्रः, विरूढकः, विरूपाक्षः महाराजनाम्ना प्रसिद्धोऽभवन् । जातके वैश्रवकुबरं महाराजोऽकथयत् ।[6] गृह्यसूत्रेष्वपि महाराजस्य पूजायाः उल्लेखः आयाति । प्रायः प्रतिगृह्यहविषः अन्ते वैश्रवणस्य स्तुतेः मन्त्रम् उच्चघोषेण पठ्यते स्म यस्मिन् तं यक्षाधिपतिरकथयत् ।[7]

---

1 देवता द्वन्द्वे च । 6-3-26

2 महाराज प्रोष्ठपदाद्ठञ् । 4-2-35

3 महाराजाद्ठञ् । 4-3-97

4 पतञ्जलि महाभाष्यम् । 2-1-36, वा.2

5 मेघ.(कालिदास)। 1-3

6 जातक। 6-265

7 राजाधिराजाय प्रसह्य साहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे।
स मे कामान् कामकामाय मह्यं कामेश्वरो वै वैश्रवणो दधातु ।।

प्रतिकृतिः – चित्राणि येषु देवचित्राणि अपि सम्मिलितास्सन्ति । प्रतिकृतिरकथयत् । पाणिनेः अष्टाध्याय्याः पञ्चमोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य षण्णवतिः सूत्रे 'अर्चा' शब्दः अस्मिनेव अर्थे प्रयुक्तोऽभवत् ।[1] मूर्तिस्थापिता अर्चकः "अर्चावान् या आर्च" अकथयत् ।[2] पतञ्जलिरपि देवमूर्तये अर्चा इति शब्दस्य प्रयोगोऽकरोत् ।[3]

इत्थं पाणिनिः सूत्रैः अनेकदेवानां वर्णनं कृत्वा इदं स्पष्टमकरोत् यत् अष्टाध्याय्यां वर्णितानि सूत्राणि न केवलं व्याकरणिकदृष्ट्या महत्वपूणानि सन्ति अपितु तात्कालिकसमाजस्य चित्रणमपि सूत्रैः मुनिना कृतम् । अतः सूत्राणाम् अध्ययनं कृत्वा तात्कालिकसमाजस्य ज्ञानमपि वयं कर्तुं शक्नुमः एवं अस्य ग्रन्थस्य महत्त्वम् अधिकं वर्धते ।

---

1 5-3-96

2 5-2-101

3 मौर्यैः हिरण्यार्थिभिः अर्चाः प्रकल्पिताः । 5-3-99